

I.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
No: 25 (Ekim 2001)

TICARETİN SERBESTLESTİRİLMESİNİN GELİSMEKTE OLAN ÜLKELER ÜZERİNDEKİ ÇEVRESEL ETKİLERİ

Yrd.Doç.Dr. Özcan DAGDEMİR*

Abstract

Reconciliation of the objectives of the trade liberalization and the environmental protection is gaining importance within the current economic developments. The thought which gives importance to the widespreading of the free trade by abolishing the barriers than the environmental protection has been left; instead, a new era has begun with the globalization of the environmental problems in which the trade policies are being used in order to support the environmental policies and the environmental protection is taken into consider.

In this paper, it is aimed to examine the development dynamics of the relationship between free trade and the environment from a historical point of view and to evaluate the impacts of the trade liberalization on to the environmental quality of the developing countries.

Giris

Dünya ticareti ticaret önündeki engellerin kaldırılması yönünde baslatılan düzenlemeler ile birlikte, dünya üretim hacminden daha hızlı bir artış göstermektedir. 1990'li yıllarda dünya üretimi yıllık ortalama %2,5, dünya ticareti ise yıllık ortalama %6,5 oranında büyümüştür. Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin tek pazar hedefini gerçekleştirmeleri ve Kuzey Amerika'yi büyük bir serbest ticaret bölgesine dönüştüren Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (NAFTA)'nin oluşumu ile gelismekte olan ülkelerin çoğunda ticaretin büyük ölçüde serbestleştirilmesi dünya ticaretindeki hızlı büyümenin kaynaklarını oluşturmıştır. 2000-2010 dönemi içinde dünya gelirin yıllık ortalama %3,4, dünya ticaretinin ise yıllık ortalama %6,8 oranında artacağı tahmin edilmektedir. Tahminler gelismekte olan ülkelerin dünya ticareti içindeki ağırlıklarını arttıracaklarına işaret etmektedir. Gelismekte olan ülkeler 1990'li yıllarda GSMH'lerinin %29'u oranında dış ticaret yapılarlarken, bu oranın 2000'li yıllarda %43'e yükseleceği tahmin edilmektedir (World Bank, 2000:29). Dünya ticaretindeki artışın çevre kirlenmesini de hızlandırması ve sınır tanımayan kirlilik sorunlarının tüm insanlığı tehdit etmesi olasılığı, tüm ülkeleri çevrenin korunması amacıyla ortak hareket etmeye zorlamaktadır.

* Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü Öğretim Üyesi.

Çevre kirlenmesi sorununun küresel boyutta değerlendirilmesi sonucunda çevrenin korunmasına yönelik ulusal ve uluslararası antlaşmalarla belirlenen kuralların uluslararası ticaretin hareket alanını daralttığı düşünülmektedir. Bu gelişme ile ticaret ve çevre ilişkisi dünya gündemindeki yerini sağlamlaştırırken, ticaretin serbestleştirilmesini savunanlar ile çevreciler arasında hararetli bir tartışma ortamı yaratmıştır.

Ticaretin serbestleştirilmesi yönünde atılacak bir adım çevrenin kalitesinin bozulmasına neden olabileceği gibi, çevrenin korunması amacıyla alınacak önlemler de ticaretin engelleyicileri olarak görülebilir. Kısa dönemde ticaret ve çevre arasında geçerli olan bu çatışma uzun dönemli düşünüldüğünde, karşılıklı ödümlerle ortak amaçlarda uzlaşmaya ve toplumsal refahın artisına dönüştürülebilir. Fakat çevrenin korunması amacıyla ticaretin serbestleştirilmesinden sağlanacak yararlarından veya ticaret önündeki engellerin kaldırılması amacıyla çevrenin korunması gerekliliğinden vazgeçmenin karşılıklı sınırları nasıl çizilmelidir? Bilimin tarafsızlığı ile çözümlenebilecek bu sorun, uluslararası hukuk, ulusal egemenlik, piyasa ekonomisi, sürdürülebilir kalkınma ve ticaret politikaları gibi çeşitli bilimsel çalışma alanlarının konusuna girerek oldukça kompleks bir yapıya bürünmektedir. Bu sorunun yanıtını arastıran iktisatçılar ise ticaretin serbestleştirilmesinin ekonomik büyüme ve çevre üzerindeki etkileri ile çevre politikalarının getirdiği düzenlemelerin ekonomik büyüme, ulusların rekabet edebilirliği ve yabancı sermaye yatırımlarının dağılımı üzerindeki etkileri gibi konular üzerinde yoğunlaşmaktadırlar.

Bu makale ile ticaretin serbestleştirilmesi ve çevrenin korunması ilişkisine yaklaşımların, konunun gündeme gelmesinden günümüze kadar geçirdiği gelişme evreleri değerlendirilmekte ve ticaretin serbestleştirilmesi sürecinde gelişmekte olan ülkelerin çevre kalitesinin nasıl değiştiği araştırılmaktadır.

Bu amaç doğrultusunda öncelikle, ticaretin serbestleştirilmesinin çevrenin korunmasından daha öncelikli bir hedef olarak görüldüğü ve çevrenin korunmasına yönelik uygulamaların ticaret üzerindeki etkilerinin tartışıldığı 1970'li yıllarda ticaret ve çevre konularına bakış ele alınmaktadır. Daha sonra, çevrenin korunması hedefinin öncelik kazandığı ve ticaret politikalarının bu amaca nasıl hizmet edebileceği konularının tartışıldığı 1990'li yıllar ve bu dönemde ticaretin serbestleştirilmesi ve çevrenin korunması hedeflerini uyumlaştırmaya yönelik çalışmalara yer verilmektedir. Son olarak, uluslararası ticareti çevre lehine düzenleyen organizasyonların yönlendiriciliği altında, ticaretin serbestleştirilmesinin gelişmekte olan ülkelerdeki çevresel etkilerini, yine bu ülkelerin 1990'li yıllardaki deneyimlerini gösteren verilerden hareketle analizini yapmış olan araştırmaların sonuçları esas alınarak genel bir değerlendirme yapılmaktadır.

1. Ticaret ve Çevre İlişkisinin Gelişme Dinamigi

Ticaret ve çevrenin korunması arasındaki tercih sorunu; ticareti çevrenin geleceği için bir tehdit unsuru olarak gören düşüncenin değişerek, ticareti çevrenin korunmasına hizmet edebilecek önemli bir araç olarak görme noktasına gelmesiyle birlikte, bir çatışmadan çok uzlaşma arayışına dönüşmüştür. Ticaret ve çevre

sorunlarına yaklaşımın geçirdiği köklü dönüşümün ve tarafların argümanlarındaki değişimin görülmesi, özellikle gelişmekte olan ülkelerde ticaretin serbestleştirilmesi ve çevrenin korunması seçeneklerini bütünleştirecek politikaların olusturulmasına önemli bir katkı sağlayacaktır.

1.1. Ticaretin Serbestleştirilmesi Çevrenin Korunmasından Daha Önceliklidir

Ticaret ve çevre konuları ilk kez 1972 yılında Stockholm'de toplanan Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı'nda birlikte ele alınmıştır. 1970'li yıllarda ticaret ve çevre bağlantısı, çevrenin korunmasının önemini vurgulamak amacıyla değil, ticaret sistemi önündeki çevre politikaları kaynaklı engellere dikkat çekerek sisteme işlerlik kazandırmak amacıyla gündeme gelmiştir (Pearson,1993: 23). Bu dönemde üretim sürecinin çevresel düzenlemelerle kontrol edilmesinin ve çevreyle uyumlu ürün standartları geliştirilmesinin dünya ticaret hacmini olumsuz yönde etkileyeceği düşünülmektedir. Aynı zamanda, çevrenin korunmasını amaçlayan düzenlemelerin gerçekten çevreyi ticaretin zararlı etkilerinden korumak için mi, yoksa özellikle yerli sanayinin dış rekabetten korunması için mi getirilmiş olduğunun belirsizliği sürekli sorgulanmıştır (French,1993: 201).

Gelişmekte olan ülkelerin çevresel kaynaklarına dayalı mukayeseli üstünlüğe sahip olduğu malların üretiminde uzmanlaşmasını ve ekonomik kalkınmasını buna bağlı olarak gerçekleştirmesini öneren ticaretin serbestleştirilmesi savunucuları, çevreciler tarafından eleştirilmiştirlerdir. Konuya kötümser yaklaşan çevrecilere göre, mukayeseli üstünlüklere göre üretim ve serbest ticaret ortamı, çevresel varlıkların hızla tükenmesine, yığılan atıklarla durumu giderek kritiklesen ekosistemlerin yok olmasına neden olacaktır (Esty,1994: 61). Ticaretin serbestleştirilmesi savunucuları ise başlangıçta artan ticaretin çevre üzerinde olumsuz etkileri olmakla birlikte, piyasa güçleri uygun şekilde yönlendirildiği zaman ticaretin serbestleştirilmesinin çevrenin korunmasına katkıda bulunabileceği görüşünü tasımladılar (Esty,1994: 63). Bu nedenle de daha serbest bir ticaret ortamını savunanlar, temiz bir çevre için ticaretin engellenmesinin rasyonel bir tercih olmayacağını belirtmişlerdir. Bu asamada sorun, üretim ve tüketim faaliyeti sırasında ortaya çıkan atıkların ve ortak çevresel kaynakları kullanmanın toplumsal bedelinin bir girdi olarak üretim maliyetlerine yansıtılmaması veya bu kaynaklardan yararlanma maliyetinin çok düşük hesaplanması sonucu ortaya çıkan negatif dissalliklerdir (Bilginoglu,1995: 240). Bu olumsuz durumun ortadan kaldırılması negatif dissalliklerin azaltılması veya piyasa fiyatlarında içselleştirilmesine bağlıdır. Piyasa mekanizmasının işleyisi içinde çevresel maliyetlerin mal ve hizmetlerin fiyatlarında içselleştirilmesi kamu otoritesinin müdahalesini gerektirir.

1970'li yıllarda ticaretin serbestleştirilmesi ve çevrenin korunması amaçları arasındaki çatışmayı açığa çıkaran bir diğer konu da çevrenin korunmasına yönelik ürün standartları geliştirilmesi ve uygulanması olmuştur. Ticaretin serbestleştirilmesi savunucuları tarife dışı engeller olarak tanımladıkları çevre standartlarının ticaret önünde bir engel olduğunu ve uluslararası ticaret hacmini sınırlandıracağını ileri

sürmektedirler. Çevrecilere göre, daha çok ticaret çevrenin daha çok kirlenmesi demektir (Esty, 1994: 61). Ticaretin serbestleştirilerek yaygınlaştırılması ve çevre korunması amaçlarının uzlaştırılması konusundaki arayışlar sonucu gelinen nokta, ticaretin serbestleştirilmesinin muhtemel olumsuz etkilerinin önlenmesi için getirilecek çevresel düzenlemelerin uluslararası düzeyde uyumlaştırılması olmuştur. Böylelikle bir yanda çevrenin korunmasından ödün verilmezken, öte yandan ticarete rekabet esitliği yaratarak ticaret önündeki engellerin en aza indirilmesi başarılmış olacaktır.

Standartların uyumlaştırılması çalışmaları ticaretin serbestleştirilmesi savunucuları ve çevreciler arasında günümüze kadar uzanan bir mücadele konusu olmuştur. Farklı gelir düzeyleri, farklı kirlilik tahammül sınırları ve farklı üretim performanslarına sahip ülkeler arasında ortak standartlar tanımlamanın güçlüğü ortadadır. Üstelik hangi hedefin daha öncelikli olduğuna nasıl karar verilecektir (French,1993: 202). Bu mücadele, gıda maddeleri milli standartlarının uluslararası düzeyde uyumlaştırılması için çalışan Codex Alimentarius Komisyonu, ülkelerin ürün standartlarının gizli ticaret engelleri olarak kullanılmasını disiplin altına alan Tarifeler ve Ticaret Genel Antlaşması (GATT) ve üyeleri arasında tek tip ürün standartları geliştirerek tek pazar yaratmayı hedefleyen Avrupa Toplulukları (AT) gibi organizasyonlar tarafından yürütülmüştür.

Uygulanan çevre standartlarının giderek ağırlaşması ve ülkeler arasında farklılıklar göstermesi, ticarete rekabet esitliği ilkesinin zarar görmesine neden olurken aynı zamanda ticaretin serbestleştirilmesine yönelik GATT düzenlemelerini sınırlamaktadır (Yeldan,1994: 49). Çevre koruma araçlarının etkinliğini koruyarak, aynı zamanda bu araçların ticareti engelleyici etkilerden arındırılmasının nasıl gerçekleştirilebileceği sorusu GATT Uruguay Görüşmeleri'nin konusu olmuştur.

GATT, çevre standartlarını ticaret engeli olarak görmekle birlikte çevrenin korunması konusunda bu standartların önemini kabul ederek standartların uyumlaştırılmasının gereğine işaret etmiştir. GATT ürün standartlarını tüketicinin refahını arttırmak amacıyla hizmet etmesi ve ticarete tarife dışı engeller yaratmaması prensipleri çerçevesinde kabul etmiştir (Eglin,1995: 772). GATT çevre koruma araçlarının kullanımına genel kurallardan sapmaları düzenleyen XX. Maddesi uyarınca göz yummaktadır. Söz konusu madde kamu sağlığı ve güvenliği gerekçesiyle GATT kurallarına bazı istisnalar getirmekte ve bunlara ilişkin politikaları tarife dışı engel olarak yorumlamamaktadır (Yeldan,1994: 49). Böylece GATT ülkelere kendi çevre programlarını –ticari etkileri olsa bile- uygulama serbestisi tanımaktadır (Esty,1994: 184).

Özetle ticaretin serbestleştirilmesi ve çevrenin korunması konularının birlikte telaffuz edildiği 1970'li yıllarda, çevrenin korunmasına yönelik uygulamalar ticaret önünde bir engel olarak kabul edilmistir. Ticaret önündeki engellerin kaldırılmış olduğu bir dünya yaratmanın, çevrenin korunmasından daha öncelikli bir hedef olarak kabul edildiği bu dönemde sorun çevre açısından değil, ticaretin serbestleştirilmesi açısından değerlendirilmiştir. Üretimin ve ticaretin çevrenin korunması amacıyla düzenlenmesinin ve çevresel ürün standartları geliştirilmesinin,

ülkelerin mukayeseli üstünlüklerini etkileyerek malların serbest ticaretini engelleyeceği ve bu malları üreten ülkelerin ekonomik refahının azalacağı gerekçesiyle, ticaret ve çevre çatışması ticaretin serbestleştirilmesi önceliği lehine çözülmeye çalışılmıştır. Fakat çevresel hedefleri sağlamak için ticari düzenlemelere başvurulması ve ticaretin serbestleştirilmesinin neden olacağı çevresel etkilerin öngörüsü gibi konular 1970'lerde çok az ilgi görmüştür.

1.2. Ticaretin Serbestleştirilmesi Çevrenin Korunmasının Bir Aracıdır

1990'li yıllara girildiğinde dünya kamuoyu uluslararası ticaret, sermaye hareketleri ve teknoloji transferlerinin ulaştığı boyutları ve yarattığı refah düzeyini konuşurken, yaşanan çevresel felaketlerle çevrenin korunmasının önemini farketmiştir. Ticaretin giderek serbestleştiği bir dünyada hızla büyüyen uluslararası ticaret hacminin çevreyi küresel olarak etkilemekte olduğu gerçeğinin anlaşılması çevrenin korunması ve ticaretin serbestleştirilmesi amaçlarının birlikte sağlandığı ortak çözüm alanı arayışlarını hızlandırmıştır. Bu dönemde tartışmalar ticaretin serbestleştirilmesinin çevresel etkileri üzerinde yoğunlaşmıştır (Anderson ve Chua,1999: 15-17).

Çevrecilere göre, ticaretin serbestleştirilmesi ile çevreye zarar verebilecek malların ve zararlı atıkların uluslararası ticaret hacmindeki artışı olumsuz çevre etkileri yaratabilir. Artan ticaret fırsatları ile piyasaların genişlemesi ve ihracata dayalı büyüme, dış borç yükleri ve artan dış ticaret açıklarına rağmen yoksulluk çemberini kırmak için mücadele eden gelişmekte olan ülkelerde çevresel varlıkların hızla tükenmesine ve kirli endüstrilerde uzmanlaşma sonucu çevre kirlenmesinin yaygınlaşmasına neden olabilir. Yoksul ülkelere sürdürülebilir kalkınmanın gerekliliğini ve temiz bir çevrenin önemini anlatmak gerçekten zordur. Ayrıca artan ticaret ile birlikte yük taşımacılığının yoğunluk kazanması sonucu oluşacak kazalar çevre açısından risk olarak görülmektedir (OECD,1991: 274).

Ticaretin serbestleştirilmesini savunanlara göre ise çevre sorunlarının temel nedeni dünya ticaret hacminin artması değil, piyasa kusurları ve devletin piyasalara müdahalesi sonucu üretim ve tüketim kararlarının yanlış yönlendirilmesidir (World Bank,1992: 67). Ticaretin serbestleştirilmesinin çevre üzerinde olumlu etkilerini savunan bu düşünceye göre, ticaret hacmindeki artış pozitif ölçekte ekonomilerini yaratarak, çevre dostu teknolojileri araştırma projelere ve çevrenin korunması için harcanacak kaynakların birikimine olanak sağlayacaktır. Ticaretin serbestleştirilmesi, ticarete konu mal kompozisyonunu çevreye zararlı ürünleri ikame edebilen çevre dostu ürünler lehine değiştirecek ve çevre dostu üretim teknolojilerinin dünya çapında yaygınlaşmasına yardımcı olacaktır.

Tartışmaların geldiği noktada, ticaretin serbestleştirilmesinin çevre üzerinde olumlu etkileri olduğu gibi uygun ticaret politikaları ile desteklenmez ise olumsuz etkilerin ortaya çıkmasının kaçınılmaz olduğu görülmektedir.

1990'li yıllar, çevre koruma politikalarının ticareti engelleyen sonuçlar yaratıp yaratmadığı tartışmalarından, çevre sorunlarının öneminin açıkça kabul

edildiği fakat ticaretin serbestleştirilmesi konusundaki düzenlemelerin çevresel etkilerinin tartışıldığı yıllar olmuştur. 1990'li yıllarda ticaret ve çevre konusunun farklı bir anlayışla değerlendirilmesinde bu dönemde yaşanan üç önemli gelişmenin etkisi büyük olmuştur (Pearson,1993: 27).

1.2.1. Ekonomik Birleşmelerin Giderek Yaygınlaşması

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle başlayan bölgeselleşme veya ulusal ekonomileri birbirine bağlayan bölgesel ticaret blokları oluşturma çalışmaları 1980'li yıllardan sonra hız kazanmıştır. Günümüzde ise AB'nin hayata geçirilmesi, ABD-Kanada Serbest Ticaret Bölgesi'nin Meksika'ya da kapsayacak şekilde genişlemesi ve NAFTA'nın oluşturulması, Uzakdoğu'da Asya Pasifik Ekonomik Birliği (APEC) sürecinin başlaması, ekonomik birleşmeler konusunda önemli gelişmeler olarak görülmektedir. 21. Yüzyilin bu bloklar arasında işbirliğini gündeme getirmesi beklenmektedir (Karluk,1996: 20-29)

Bölgesel birleşmeler bir yandan ticaretin serbestleştirilmesine olanak verirken öte yandan diğer birlikler ve ülkelere karşı ortak politikalar uygulayarak korumacılığı canlı tutmaktadırlar. Ekonomik birleşme hedefi, ülkeler arasında malların ve faktörlerin serbest dolaşımını engelleyen politikalara son verilmesini ve içeride uygulanacak ulusal ekonomi politikalarının uyumlaştırılmasını gerektirmektedir.

Ekonomik birleşmelerin getirdiği bu iki koşul, tarifeler ve kota uygulamalarıyla yürütülen korumacılığın çehresini değiştirmiştir. Dahil oldukları bölgesel ekonomik birlikler içinde korumacı politika araçlarını giderek etkisiz hale getirmek durumunda kalan ülkeler, tarife dışı engellerle yeni bir korumacılık başlatmışlardır. Yeni korumacılık akımının getirdiği koruma yöntemleri içinde ekolojik etiketleme ve çevre kalite standartları en çok başvurulan araçlardır. Böylece ticaret kurallarının yaptırım gücüyle çevrenin korunması için yeni bir yol açılmış, uygun ortamı da ekonomik birlik alanları sağlamıştır.

AB bünyesindeki çalışmalar standartların uyumlaştırılması konusunda yoğunlaşmış ve tek tip ürün standartlarının geçerli olduğu bütünlük bir pazar yaratılması hedeflenmiştir. Ancak bu konuda yapılan çalışmalardan sonra her bir ürün için uyulması zorunlu ortak bir standart belirlemenin çok zor ve zaman alıcı olduğu görülmüştür. Sonuç olarak, AB'nde ithal ürün standartlarının ithalatçı ülke tarafından benimsenmesi temeline dayanan karşılıklı tanıma doktrini benimsenmiştir. Bu ürünler ve üretim süreçleri konusunda yüzlerce ortak çevre koruma standardı oluşturulmuştur. Bu standartlara AB bünyesinde ortak bir uygulama ortamı yaratılmış ve üyelerin birbirlerine rekabet üstünlüğü sağlamaları engellenmeye çalışılmıştır (Ekeman,1998: 12-20).

NAFTA, serbest ticaret bölgesi sınırları içinde çevre standartlarının mümkün olduğu ölçüde uyumlaştırılmasını ve olabilecek en yüksek düzeye çıkartılmasını hedeflemektedir. NAFTA, milli hakimiyet kavramının ön plana çıkması ile ülkelerin ulusal standartları üzerinde değişiklik yapmalarını istemenin

politik düzeyde çeşitli sorunlar yaratabileceğini görmüştür. Bu nedenle üye ülkeler için ulusal standartlarını Kuzey Amerika'da oluşturulacak ortak standartlara dönüştürmeleri gibi bir şartı ileri sürmemiştir (Karmin,1996: 27)

NAFTA çevre ve serbest ticaret ilkelerinin çatışması halinde ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkların çözümü konusundaki tercihini çevre lehine kullanmış görünmektedir. NAFTA, yatırımları teşvik amacıyla bile olsa, kamu sağlığı ve güvenliği ile çevresel düzenlemelere ilişkin standartlardan ödün verilmeyeceği, aksi halde yatırımcıların çevre standartlarının zayıf olduğu alanlara yönelerek kirlilik cennetleri yaratacaklarını savunmaktadır (Charnovitz ,1993: 278).

1.2.2. Çevre Sorunlarının Küreselleşmesi

Dünyanın herhangi bir bölgesinde meydana gelen çevresel bozulma ve kirlilik sadece o bölgeyi ilgilendirmez. Eger bir çevre sorunu varsa bu sorun siyasal sınırları tanımaz ve tüm dünyayı ilgilendirir. Bu gerçeğin giderek daha net biçimde anlaşılması çevre sorunlarının küresel boyutta görülmesini ve çözüm olarak getirilecek çevre politikası uygulamalarının da ulusallıktan çıkarılarak uluslararası platforma taşınmasını sağlamıştır.

Bugüne kadar doğal kaynakların, bölgelere özgü bitki örtüsü ve yabani hayvan gruplarının korunması amacıyla, ticari düzenlemeleri içeren uluslararası antlaşmalar imzalanmıştır. Ancak özellikle çevre kirlenmesini ve çevresel varlıkların korunmasını ticaret politikası alanında alınacak önlemler ve getirilecek düzenlemelerin gücüyle engelleme düşüncesinin oluşması ve çalışmaların bu yönde yoğunlaşması, çevre sorunlarının sınır tanımazlığının anlaşıldığı 1980'li yıllarda başlamıştır.

Özellikle kloroflorokarbon (CFC) içeren kimyasal maddelerin atmosferin koruyucu ozon tabakasına zarar vermesi, çevre sorunlarının aslında tüm insanlığın sorunu olduğu gerçeğinin görülmesine yardımcı olmuştur. Bu tehlikeli maddenin üretiminin sınırlarını belirleyen ve kullanımının yıldıan yıla kademeli olarak sona erdirilmesini amaçlayan Montreal Protokolü ile sadece CFC'lerin ve CFC içeren ürünlerin ticaretinde değil, üretim süreçlerinde CFC kullanılan tüm ürünlerin ticaretine de sınırlamalar getirilmiştir (Flamin ve Young,1993: 218-219). Montreal Protokolü ile başlatılan bu uygulama, ticareti kontrol altına alarak çevrenin korunmasının sağlanmak istendiği bir örnektir.

Sanayileşme ve asiri kentleşmenin sonucu olarak dünya atmosferine bırakılan sera gazlarının önemli ölçüde artması, iklim sisteminin değişmesine ve dünya ısısının görülmemiş biçimde artmasına neden olan bir başka küresel çevre sorununu gündeme getirmiştir. 1994 yılında yürürlüğe giren İklim Değişikliği Çevre Sözleşmesi ve 1997 yılında imzaya açılan Kyoto Protokolü ile atmosferdeki sera gazı birikimlerini, iklim sistemi üzerindeki olumsuz etkilerini engelleyecek düzeylerde kontrol etmeyi amaçlayan önlemler getirilmektedir (Alpay,2000: 71-78). Sera gazı emisyonlarının Protokol'de öngörülen düzeylere çekilebilmesi için ülkelerin üretim kompozisyonlarını ve üretim teknolojilerini değiştirmeleri

gerekmektedir. Protokole onay vermemiş ülkelere henüz bir yaptırımı olmamakla beraber, imza atan ülke sayısının artması ile birlikte Protokol'ün uluslararası ticaret açısından önemli bir standart unsuru olacağı anlaşılmaktadır.

Çevrenin uluslararası ticaret yoluyla zarar görmesine ilişkin çarpıcı gelişme, atık maddelerin ticaretinin yaygınlaşması olmuştur. Bu konuda oluşan uluslararası kamuoyu baskısı 1989 yılında atıkların ihracatını düzenleyen Basel Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Ticaret politikalarının öne çıkardığı diğer uluslararası çevre antlaşmaları nesli tükenme tehlikesi altındaki türlerin uluslararası ticaretini düzenleyen CITES ve biyolojik çeşitliliğin korunması amacıyla onaylanan Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'dir (Jones ,Huges ve Lerresche,2000: 83-91).

1.2.3. Sürdürülebilir Kalkınma Kavramının Yeniden Yorumlanması

Ticaretin serbestleştirilmesi ve çevrenin korunması ilişkisinin son yıllarda önem kazanmasına neden olan bir diğer gelişme de çevre korunmasını en az ekonomik kalkınma kadar önemseyen ve hatta çevrenin korunmasını ekonomik kalkınmanın sürdürülebilirliğini belirleyen en önemli unsur olarak gören sürdürülebilir kalkınma kavramının yeni bir anlayışla gündeme gelmiş olmasıdır.

Sürdürülebilir kalkınma kavramının olgunlaşma süreci 1970'li yıllarda başlamıştır. 1972 yılında Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı'nda çevre sorunları, kirlenmenin daha dar bir çerçevede tanımlandığı bir ortamdan gelişmekte olan ülkelerin yasadıkları yoksulluk sorunu ile ilişkilendirildiği yeni ve kapsamlı bir platforma taşınmıştır. Aynı yıl Roma Klübü tarafından hazırlanan "Ekonomik Büyümenin Sınırları Raporu" ile hızlı ekonomik büyüme ile birlikte çevresel taşıma kapasitelerinin asılması sonucunda çevre kirlenmesinin hızla artacağı vurgulanarak, büyümenin sınırlarına dikkat çekilmiştir (Meadows, Randers, v.d.,1978: 41-97).

Sürdürülebilir kalkınma konusu 1987 yılında Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu tarafından yayınlanan "Ortak Geleceğimiz Raporu"nın ardından yeniden güncellik kazanmıştır. Rapor'da sürdürülebilir kalkınma, simdiki gereksinimlerin gelecek kuşakların gereksinimlerini karşılayabilecek kaynakları tehlikeye atmaksızın karşılanması olarak tanımlanmaktadır (Brundtland,1987: 8). Böylece sürdürülebilir kalkınma kavramı çevrenin korunması, kirliliğin önlenmesi ve azaltılması ile birlikte çevresel varlıkların gelecek kuşaklar için korunmasını da kapsayacak şekilde genişlemiştir.

Rapor'da ayrıca sürdürülebilir kalkınma için uluslararası işbirliği önerilmektedir. Uluslararası işbirliği konusu 1992 yılında Rio'da toplanan ve Dünya Zirvesi olarak geçen Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı'nda ele alınmıştır. Çevre ve ekonomik kalkınma çatışması üzerine Rio Deklarasyonu'nda yoksulluğun küresel çevre sorunlarının en önemli nedeni olduğu vurgulanmış ve sürdürülebilir kalkınma için yoksulluk sorununun çözülmesinin şart olduğu ve uluslararası işbirliğinin gerekliliği vurgulanmıştır (Ceylan,1995: 205).

Tüm ülkelerin sürdürülebilir kalkınmayı vazgeçilmez bir hedef olarak tanımlarının ardından, çevrenin korunması hedefine ulaşabilmek için ticaret politikalarından nasıl yararlanılabileceği konusu tartışılmaya başlanmıştır. Bu düşüncenin bir uzantısı olarak Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı'nda ticaret, çevre ve kalkınmanın uyumlaştırılmasını sağlayacak politikalar üzerinde görüşmeler yapılmış, Rio Deklarasyonu ve Gündem 21 ile karara bağlanmıştır (OECD,1995: 11). Gelişmekte olan ülkelerin çevre politikalarına ilişkin ilkeler sıralanırken, uluslararası işbirliği konusuna özel önem verilmiştir. Uluslararası işbirliği, ticaret önündeki engellerin kaldırılmasını, çevresel maliyetlerin içselleştirildiği ortamda oluşan mal fiyatlarının gelişmekte olan ülkelerin ticaret hadlerini iyileştirecek şekilde düzenlenmesini ve dış borç yüklerinin mali yardımlarla azaltılmasını önermektedir.

2. Ticaretin Serbestleştirilmesinin Gelişmekte Olan Ülkelerde Gözlenen Çevresel Etkileri

Ticaretin serbestleştirilmesinin çevre üzerindeki olumlu ya da olumsuz potansiyel etkileri üç temel başlık altında analiz edilmektedir (OECD,1994:14-17): Ticaretin serbestleştirilmesine bağlı olarak ekonomik faaliyet hacminin artmasını temsil eden "ölçek etkisi"; ticarete konu olan ürün kompozisyonunun çevre dostu ürünler lehine veya aleyhine değişimini ifade eden "kompozisyon etkisi" ve üretim teknolojisinin değişimiyle açığa çıkan "teknoloji etkisi". Bu üç ana başlıkta toplanan etkilere, ticaretin serbestleştirilmesi yönünde ulusal politikaların uyumlaştırılmasını amaçlayan bölgesel antlaşmaların getirdiği çevre merkezli standartlar ve ticari düzenlemelerin yarattığı "düzenleyici etki"yi de eklemek gerekmektedir.

Ticaretin serbestleştirilmesinin gelişmekte olan ülkelerde yaratacağı net çevresel etki ölçek etkisi, kompozisyon etkisi ve teknoloji etkisi ile düzenleyici etkinin bileşimi tarafından belirlenmektedir. Bu konuda yapılmış ampirik çalışmalarda genelde ya ölçek, kompozisyon ve teknoloji etkisinden biri tek basına sorgulanmış ya da bu üç etkinin birlikte görülmeye çalışıldığı birleşik etki üzerinde durulmuştur.

Ticaretin serbestleştirilmesinin yarattığı ekonomik büyüme nedeniyle oluşan ölçek etkisinin çevre kirlenmesini ve çevresel kaynakların hızla tükenmesini teşvik edeceği, yapılmış ampirik çalışmalarla büyük ölçüde kabul edilmiştir. Ticaretin serbestleştirilmesi ile ürün kompozisyonunda ve üretim teknolojisinde ortaya çıkacak değişimin yönü, ticaretin serbestleştirilmesinin çevre üzerindeki birleşik etkisini ortaya koymaktadır. Bu çalışmalarda ölçek etkisinin çevre kirlenmesi ve çevresel kaynakların tükenmesiyle sonuçlandığı görüş birliği ile kabul edildiği halde, birleşik etkinin ne olacağı konusu kompozisyon etkisi ve teknoloji etkisinin yönüne ve ağırlığına bağlı olarak değişim gösterebilmektedir. (World Bank,2000: 16).

Gelişmekte olan ülkelerde ticaretin serbestleştirilmesinin çevre üzerindeki etkilerini çeşitli yönleriyle sorgulayan ampirik çalışmalar 1990'li yıllardan itibaren

yogunluk kazanmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin bölgesel birleşmeler içinde yer almaları sonucunda ticaret engellerini kaldırmalarına bağlı olarak yaşadıkları çevre merkezli gelişmeleri analiz eden bu çalışmalar belirli eğilimleri görmek açısından önemli katkılar sağlamaktadırlar. Grossman ve Krueger'in NAFTA ülkeleri kapsamında atmosfere bırakılan atıklar ve fert başına GSMH 'ları arasında buldukları anlamlı ters-U ilişkisi bu konudaki araştırmalara öncülük etmiştir (Grossman ve Krueger,1993: 165-177). Gelişmekte olan ülkelerde ticaretin serbestleştirilmesinin çevre üzerindeki etkisi, ülkenin çevresel kaynaklarına ve yukarıda sayılan etkilerin bileşimine göre farklı sonuçlar göstermektedir.

2.1. Ticaretin Serbestleştirilmesi Sonucu Gözlenen Olumlu Çevresel Etkiler

Ticaretin serbestleştirilmesinin gelişmekte olan ülkelerde yarattığı çevresel etkileri bu ülkelerin deneyimlerinden hareketle açıklamayı amaçlayan bazı ampirik çalışmalar çevre lehine sonuçlar elde etmişlerdir. Bu çalışmalar gelişmekte olan ülkelerde ticaret önündeki engellerin kaldırılmasına bağlı olarak artan ticaretin ürün kompozisyonu ve kullanılan teknolojiyi etkileyerek çevresel bozulmayı tersine çevirebilecek olumlu etkiler yaratabildiğini ortaya koymaktadır.

Reppelin-Hill ticaretin serbestleştirilmesi ve çevre kalitesi arasındaki ilişkiyi çelik endüstrisine teknoloji transferi açısından sorgulayan makalesinde, ticaretin serbestleştirilmesi sayesinde gelişmekte olan ülkelere yönelen yabancı sermayenin gelişmiş teknolojiyi bu ülkelere transfer ederek sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleştirilmesine olumlu katkılar sağladığını saptamıştır (Reppelin-Hill,1999: 283-301).

Wheeler ve Martin'in sektörel bazda kâğıt ve kâğıt hamuru üreten endüstrileri ele alan makalelerinde de gelişmekte olan ülkelerde çevre açısından olumlu teknoloji etkisi yaratıldığı görüşünü destekler nitelikte sonuçlara ulaşılmıştır. Makale, ticaret önündeki engellerin kaldırılması sonucu ticaretin sunduğu olanaklardan yararlanmak isteyen yabancı sermaye yatırımlarının modern teknolojiyi ve üretimde ithal girdileri gelişmekte olan ülkelere transfer ederek çevre açısından pozitif teknoloji dönüşümünü teşvik ettiklerini öne sürmektedir (Wheeler ve Martin, 1992: 197-224).

Yabancı sermaye yatırımlarıyla, gelişmekte olan ülkelere kirlilik yoğun endüstriler transfer edilerek kirlilik cennetleri mi oluşturuluyor, sorusuna yanıt arayan makalelerinde Birdsall ve Wheeler, sanılanın aksine sanayileşmiş ülkelerin daha yüksek olan çevre standartlarını gelişmekte olan ülkelere ihraç ettiklerini saptamışlardır (Birdsall ve Wheeler,1992: 159-167). Makalede yabancı sermaye önündeki engellerin kaldırılmasıyla ve teknoloji yoğun ithal girdilerin ülkeye girişine izin verilmesiyle birlikte gelişmekte olan ülkelerin çevre dostu ürün kompozisyonu ve çevreye duyarlı sanayileşme ile hızlı bir büyüme gerçekleştirebilecekleri ifade edilmektedir.

Gelismekte olan ülkelerin ithal ikameci kalkinma stratejisini benimsemeleri durumunda, rekabetçi piyasa yapısından uzaklasirlarken müdahale kusurlari nedeniyle kirlilik yogun üretim faaliyetlerinde uzmanlastiklari görülmektedir. Jha, Markadya ve Vossenaar, gelismekte olan ülkelerden örnekler seçerek ticaret politikolari ve kaynak kullanım yogunluklari arasindaki iliskiyi arastirdiklari çalismalarinda, ithal ikameci stratejiyi benimsemis ülkelerde üretimin çevresel kaynak yogunlugunun disa açık ekonomilerdeki karsilastirilabilir mal gruplarindaki çevresel kaynak yogunlugundan daha yüksek oldugunu saptamislardir (Jha, Markadya ve Vossenaar, 1999).

Vukina, Beghin ve Solakoglu eski Dogu Bloku ülkelerinde ticaretin serbestlestirilmesi adina baslatilan piyasa reformlari, özel girisimciligin özendirilmesi ve özelleştirme politikalarinin çevre kalitesi üzerindeki etkileri üzerine bir arastirma yapmislardir (Vukina,Beghin ve Solakoglu,1999: 582-598). Arastirma sonuçlarinda piyasa ekonomisine geçis sürecinde imalat sanayii üretiminden gelen kompozisyon etkisinin kaynak dagilimini kirlilik yogunlugu düşük ürünler lehine degistirdigini açıklamaktadirlar. Örneğin, bu ülkelerde ticaretin serbestlestirilmesi ile uluslararası fiyatlara göre düzenlenen girdi maliyetlerindeki artis sonucu, üretim birimi basina enerji kullanıminda genel olarak ciddi tasarruflar saglanabilmistir.

Ekonomik birlesmeler içinde yer alan gelismekte olan ülkelerin ticaretin serbestlestirilmesi konusunda baslattiklari reformlari çevre ve dogal kaynaklar üzerindeki etkisini arastirdiklari çalismalarinda Strutt ve Anderson, ülkelerin disa kapali durumlarına kiyasla çevre açısından önemli kazanimlar elde ettiklerini ifade etmektedirler (Strutt ve Anderson,1998). Çalismada Uruguay Görüşmeleri'nin 2010 yilina kadar küresel ticaretin serbestlesmesi öngörüsünün gerçekleşmesi ve 2020 yilina kadar APEC ülkelerinin serbest ticaretin gerektirdigi reformlari uygulamaya geçirdikleri varsayımlari üzerine kurulu iki ayrı senaryo Endonezya için uygulanmistir. Simülasyon sonuçlari, baslangıçta görülen pozitif ölçek etkisinin çevre kalitesinde artis ve dogal kaynak tüketiminde azalma gibi olumlu teknoloji ve kompozisyon etkileri ile dengelenip çevre lehine sonuçlar vereceğini göstermistir.

2.2. Ticaretin Serbestlestirilmesi Sonucu Gözlenen Olumsuz Çevresel Etkiler

Ticaretin serbestlestirilmesinin gelismekte olan ülkelerde çevre kirlenmesi ve çevresel varliklari tüketilmesiyle sonuçlanacağı sonucunu destekler nitelikte arastirma sonuçlari da konunun diger yüzünün görülmesine yardımcı olmaktadır.

Geleneksel Heckscher-Ohlin yaklasimına göre ihracata dayali kalkinma stratejisini benimsemis ülkenin ihracat kompozisyonu, rekabet üstünlüğüne sahip olduğu faktör donanimi tarafından şekillendirilmektedir. Çevresel kaynaklariyla rekabet üstünlüğüne sahip olan bir ülkenin ticaretin serbestlestirilmesi sürecinde çevresel kaynaklara ağırlık veren üretim faaliyetlerinde ve bu ürünlerin ticaretinde uzmanlasmasi beklenmektedir (Dean,1999: 56).

Lee ve Roland-Holst geliştirmekte olan ülkelerin ihracat yapısını analiz ettikleri makalelerinde bu görüşe uyan sonuçlar elde etmişlerdir (Lee, Roland-Holst,1997: 65-82). Makalede özellikle petrol, maden, kereste ve ağaç ürünleri gibi çevresel varlıklara dayalı üretim faaliyetlerinde uzmanlaşmış olan geliştirmekte olan ülkelerde ticaretin serbestleştirilmesinin çevre üzerinde olumsuz etkileri olduğu ve bu nedenle vergi politikalarıyla söz konusu kaynakların göreceli fiyatlarına müdahale edilmesi gerektiği sonucuna varılmaktadır.

Ferrantino ve Linkins küresel ticaretin serbestleştirilmesine uyum sağlayan Doğu ve Güneydoğu Asya ülkelerinin endüstriyel üretimlerindeki artışın çevreye bırakılan zararlı emisyonlar üzerindeki etkisini araştırmışlardır (Ferrantino, Linkins,1999:128-155). Araştırmanın bulguları bu ülkelerde ticaretin serbestleştirilmesiyle artan gelirin zararlı emisyonları kontrol altına alan çevre dostu teknolojilere dönüştürüldüğünü ve teknoloji etkisinin çevre lehine sonuçlandığını göstermektedir. Çalışmada ayrıca zararlı emisyonların kontrol altına alınması sonucu çevre açısından olumlu teknoloji etkisi elde edilmiş olmasına karşın, aşırı üretim sonucu çevreye bırakılan emisyonların hacim olarak arttığı ve ölçek etkisinin baskın olması nedeniyle ticaretin serbestleştirilmesinin bileşik etkisinin çevre aleyhine sonuçlandığı saptanmıştır.

Jha, Markadya ve Vossenaar, Endonezya, Çin, Kosta Rika ve Türkiye gibi geliştirmekte olan ülkelerde ticaretin serbestleştirilmesi sürecinde çevre açısından kirli endüstrilerde yoğunlaşan uzmanlaşmaya bağlı olumsuz ölçek ve kompozisyon etkileri belirlemişlerdir. Yazarlar, Türkiye'nin ihracatını yapısal yönleriyle ele aldıkları bölümde çevre konusundaki duyarlılığın ihracatın yapıldığı pazarın çevresel duyarlılığı ile sınırlı olduğunu, Orta Doğu, Doğu Avrupa ve eski Sovyet Cumhuriyetleri'ne yapılan ihracata konu ürünlerde çevre ve ürün kalite standartlarına önem verilmediğini açıklamaktadırlar (Jha, Markadya ve Vossenaar,1999: 297-313).

Uluslararası para piyasalarına açılmış geliştirmekte olan ülkelerin 1990'ların ikinci yarısında yaşadıkları ve Tayland'tan başlayarak domino etkisiyle Endonezya, Filipinler,Güney Kore'ye yayılan ve Rusya ile Latin Amerika ülkelerini tehdit eden ekonomik krizin işsizlik, yoksulluk gibi toplumsal etkisinin yanı sıra çevresel maliyetinin de ağır olabileceği görülmüştür. Ekonomik krizden etkilenen ülkeler Dünya Bankası ve IMF'in yapısal uyum kredilerinden yararlanmak amacıyla özelleştirme, fiyat ve döviz kuru istikrarı ve ticaretin serbestleştirilmesi gibi konularda taahhütlerde bulunurlarken, çevre kalitesi ve standartlarından ödün vermek zorunda kalmaktadırlar. Endonezya, Filipinler, Güney Kore ve Tayland gibi ekonomik krizden etkilenen ülkelerde dış borçlanmanın yarattığı döviz baskısı ile çevre açısından hassas malların ihracatında artışlar yaşanırken, dış kredi şartları uyarınca çevre amaçlı kamu harcamalarında tasarrufa yönelmek zorunda kaldıkları görülmüştür (French,2000: 265).

Özetle ticaretin serbestleştirilmesi sonucu ekonomik faaliyet hacmindeki artış; yabancı sermaye girişi, kullanılan üretim teknolojisi, üretimin sektörlerarası kompozisyonu, çevrenin korunması amaçlı yasal düzenlemelerin varlığı ve

ekonomik faaliyetin belirli bölgelerde yoğunlaşması gibi çevre üzerinde etkisi olan bir dizi genel ekonomiyi ilgilendiren değişimi harekete geçirmektedir. Ticaretin serbestleştirilmesinin gelişmekte olan ülke ekonomileri üzerindeki net etkisi ölçek, kompozisyon, teknoloji ve düzenleyici etkilerin büyüklüğünü ve yönünü belirleyecek olan tüm bu faktörlerin göstereceği değişime bağlı olarak belirlenmektedir.

Sonuç

Küresellenen dünyada ticaretin serbestleştirilmesi yönünde atılan adımlar, ticaretin serbestleştirilmesi ile mevcut çevre yasaları ve antlaşmalarının etkisini kaybedeceğini düşünen çevreciler tarafından kaygıyla izlenmektedir. Çevreciler özellikle dış borç yükleri ve artan ticaret açıklarına rağmen yoksulluk çemberini kırmak için çaba gösteren gelişmekte olan ülkelerin çevresel varlıklarını hızla tüketmeleri ve çevre sorunlarına kayıtsız kalarak kirlilik cennetleri haline dönüşmelerini engelleyecek en etkin yaptırımın ticaretin çevre lehine düzenlenmesi olduğu görüşünü paylaşmaktadırlar.

Ticaretin serbestleştirilmesini savunanlara göre ticaretin serbestleştirilmesi kaynak dağılımında etkinlik sağlarken, optimum ekonomik büyümeye ve toplum refahında artışa neden olmaktadır. Çevre bilincinin gelir artışına bağlı olarak artması, çevre için yasal düzenlemelerin baslatılmasını, çevre standartlarının geliştirilmesini ve çevreyle dost teknolojilerin transferini zorlarken küresellenen piyasalarda çevre dostu malların dolasını öne çıkarmaktadır. Söz konusu olumlu etkiler sürdürülebilir kalkınmaya yardımcı olacak çevre ve ticaret politikalarının gelişmekte olan ve gelişmiş tüm ülkeler için uyumlaştırılması ile ortaya çıkabilir.

1970'li yıllarda çevrenin korunması amacıyla yönelik uygulamaların üretim ve ticaret üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi ile başlayan tartışmalar, bugün ticaret politikalarının çevrenin korunması hedefini sağlamak konusundaki etkinliğinin ve ticaretin serbestleştirilmesinin çevresel etkilerinin değerlendirildiği bir noktaya gelmiştir.

1990'li yıllarda; ulusal ekonomilerin ticaret ve yatırım konularında artan bir bütünleşme içine girmeleri, çevre sorunlarının yarattığı tehlikenin sınır tanımadığının anlaşılması ile sorunun küresel boyutta değerlendirilmeye başlanması ve son olarak çevrenin korunması düşüncesinin sadece kirliliğin azaltılması olgusundan uzaklaşarak, doğal kaynakların gelecek kuşaklar için korunmasına dikkat çeken sürdürülebilir kalkınma kavramının ortaya atılması gibi gelişmeler soruna bakışın değişmesinde etkili olmuştur. Ticaret önündeki engellerin kaldırılması ve çevrenin korunması öncelikleri arasındaki çatışmanın uzlaşmaya dönüşmesine neden olan bu gelişmeler, ticaretin serbestleştirildiği bir dünyada ortak ticaret ve çevre politikalarının da desteğini alarak çevrenin korunmasına hizmet edilebileceği gibi yeni bir yaklaşımı gündeme getirmiştir.

Çevre sorunlarının çözümünü ticaretin serbestleştirilmesine fakat uluslararası ticaretin ortak çevre politikalarıyla rekabet eşitliğini bozmadan düzenlenmesine bağlayan yeni yaklaşımın ne derece başarılı olduğu 1990'li yılların

sonlarına doğru sorgulanmaya başlanmıştır. Bu dönemde özellikle gelişmekte olan ülkelerin küresel ticaretin serbestleştirilmesi politikalarına uyum sağlamalarının çevre kalitesine etkilerini sorgulayan akademik çalışmalara ağırlık verilmiştir. Araştırma sonuçları gelişmekte olan ülkelerde ticaretin serbestleştirilmesi ile artan ticaretin çevre üzerinde olumsuz ölçek etkisi yarattığını göstermektedir. Ancak, ekonomik büyüme sürecinde çevre merkezli uluslararası standartlar ve ticari düzenlemelerin zorlayıcılığı altında ekonomik büyümenin de etkisiyle çevre dostu teknolojilerin ithali ve ihracat malları kompozisyonundaki çeşitlenmenin bir sonucu olarak çevre üzerinde pozitif kompozisyon ve teknoloji etkileri gözlenmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde ticaretin serbestleştirilmesiyle birlikte gözlenen bu iki yönlü etkileşimin birbirini dengeleyiciliği altında açığa çıkan toplam kirlilik etkisinin yönü henüz kesin olarak açıklığa kavuşmamıştır.

KAYNAKLAR

- Alpay, Savas (2000), "Uluslararası Çevre Antlaşmaları ve Türkiye", Asomedy, Ankara Sanayi Odası Yayın Organı, ss.71-78.
- Anderson, D.,Chua, S., (1999), Economic Growth, Trade, Foreign Investment and the Environment, University of Oxford Applied Economics, Discussion Paper Series, No:208, Institute of Economics and Statistics, Oxford.
- Bilginoglu, M.Ali (1995), "Çevre Ekonomisinde Ana Sorun: Negatif Dissallıklar ve Çözümüne Yönelik Politikalar", Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi-Doç.Dr. Ümit Rüstem Algan'a Armagan, Cilt:5, Sayı:1, ss. 239-248.
- Birdsall, N. and Wheeler, D. (1992), "Trade Policy and Industrial Pollution in Latin America: Where are the Pollution Havens?", International Trade and Environment, Ed: Low, P., pp.159-167.
- Brundtland, G.Harlem (1987), Our Common Future, World Commission on Environment and Development, Oxford University Press, New York.
- Ceylan, Tülay (1995), "Sürdürülebilir Kalkınma", Ed.:İsgüden, T., Ercan, F., Türkay, M., Gelişme İktisadi:Kuram-Eleştiri-Yorum, Beta Basım Yayım Dağıtım A.S. İstanbul, ss.203-223.
- Charnovitz, Steve (1993), "Environmental Harmonization and Trade Policy", Ed: Zaelke, D.,Housman, F., Trade And The Environment-Law, Economics and Policy, Center For International Environmental Law-Island Press, Washington D.C., USA, pp.267-285.
- Dean, M. Judith (1999), "Testing the Impact of Trade Liberalization on the Environment: Theory and Evidence", Trade, Global Policy and the Environment, Ed:Fredriksson, Per G., Discussion Paper 402, World Bank, Washington D.C., pp.55-63.

- Eglin, Richard (1995), "Trade and Environment in the World Trade Organisation", *The World Economy*, Vol:18, No:6, pp.769-779.
- Ekeman, Ebru (1998), *Avrupa Birliği ve Türkiye'nin Çevre Politikalarının Karsılaştirmalı İncelemesi*, İktisadi Kalkınma Vakfı Yayını, No:153, İstanbul.
- Esty, C. Daniel (1994), *Greening the GATT: Trade, Environment and the Future*, Institute for International Economics, Washington D.C.
- Ferrantino, M.J. and Linkins, A.L. (1999), "The Effect of Global Trade Liberalization on Toxic Emissions in Industry", *Review of World Economics*, Vol:135, No.1, pp.128-155.
- Flamin, Christopher (1993), "Gelecek Sanayi Devriminin Olusumu", Ed.: Starke, Linda., *Dünyanın Durumu 1993*, Worldwatch Enstitüsü Raporu, Tema Vakfı Yayinlari No:4, ss. 211-235.
- French, Hilary (1993), "Çevre Korunması ve Ticaretin Bağdasması", Ed.: Starke, Linda, *Dünyanın Durumu 1993*, Worldwatch Enstitüsü Raporu, Tema Vakfı Yayinlari No:4, İstanbul, ss.185-210.
- French, Hilary (2000), "Ekolojik Küresellesme İle Bas Etmek", *Dünyanın Durumu 2000*, Worldwatch Enstitüsü Raporu, Ed: Starke, Linda, Tema Vakfı Yayını No:32, İstanbul, ss. 248-274.
- Grossman G.M.and Kruger, A.B. (1993), "Environmental Impacts of a North American Free Trade Agreement", *The U.S.-Mexico Free Trade Agreement*, Ed: Garber, P., MIT Press, Cambridge, pp.165-177.
- Jha, V. and Markadya, A. and Vossenaar, R. (1999), *Reconciling Trade and the Environment: Lessons from Case Studies in Developing Countries*, Edward Elgar Pub., Cheltenham, U.K.
- Jones, C.R.and Hughes, G. and Lerresche K.M. (2000), "Global Environmental Issues", *Economic Development and Environmental Sustainability Policies and Principles for a Durable Equilibrium*, Ed: Furtado, J.R.and Belt T., WBI Learning Resources Series, The World Bank, Washington D.C., pp.83-91.
- Karluk, Ridvan (1996), *Avrupa Birliği ve Türkiye*, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Yayını, İstanbul.
- Karmin, Douglas (1996), "Kuzey Amerika'da Belgelendirme ve NAFTA", *Standard*, Cilt:35, Sayı:419, ss.22-30.
- Lee, H.and Roland-Holst, David (1997) "The Environment and Welfare Implications of Trade and Tax Policy", *Journal of Development Economics*, Vol:52, pp.65-82.

- Meadows, Donella, Dennis and Randers, J.,Behrens,W. (1978), Ekonomik Büyümenin Sinirlari, Çev: Tosun, Kemal vd., Istanbul Üniversitesi Yayinlari No:2452, Istanbul.
- OECD (1991), The State of the Environment, Paris.
- OECD (1994), The Environmental Effects of Trade, Paris.
- OECD (1995), Environmental Principles and Concepts, OECD Working Papers,Vol:3, No:84, Paris.
- OECD,(1995), Trade Environment and Development Co-operation, OECD Working Papers, Vol:3, No:45, Paris.
- Pearson, S.Charles (1993) “The Trade and Environment Nexus: What is New Since '72?”, Ed.: Zaelke,D., Housman, F., Trade And The Environment-Law, Economics and Policy, Center For International Environmental Law-Island Press, Washington D.C.,USA, pp.23-32.
- Reppelin-Hill, Valerie (1999), “Trade and Environment: An Empirical Analysis of the Technology Effect in the Steel Industry”, Journal of Environmental Economics and Management, Vol:38, pp. 283-301.
- Strutt,A., Anderson,K. (1998), Will Trade Liberalization Harm the Environment? The Case of Indonesia 2020, Discussion Paper Series No: 1933, Centre for Economic Policy Research, United Kingdom.
- Vukina, T.and Beghin, j. and Solakoglu, E. (1999), “Transition to Markets and the Environment: Effects of the Change in the Composition of Manufacturing Output”, Environment and Development Economics, Vol:4, pp.582-598.
- Wheeler, D. and Martin, P. (1992),”Price, Policies and the International Diffusion of Clean Technology: The Case of Wood Pulp Production”, Ed: Low, P. International Trade and the Environment, World Bank Discussion Papers 159, Washington D.C..
- World Bank (1992), Development and the Environment, World Development Report 1992, USA.
- World Bank (2000), Global Economic Prospects and the Developing Countries 2001, Washington D.C., USA.
- Yeldan, A.Eriç (1994), “Çevre Ekonomisinin Uluslararası Platformda Uygulamalarının Türkiye Açısından Önemi”, İşletme Finans, Yıl:9, Sayı:94-95, ss.44-63.